

Tangl Balázs

Katonai tisztikar és helyi elit kapcsolata a századfordulós Szombathelyen

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai tisztikara mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban a jobban kutatott területek közé tartozik. Deák István máig alpműnek számító könyvében annak felépülésével, összetételével, működésével és szellemével foglalkozott, a vezérkar háború előtti történetét Günther Kronenbitter úttörő munkája dolgozta fel, a tartalékos tisztikarral pedig Ernst Zehetbauer foglalkozott részletesebben.¹ Magyarországon mindenekelőtt Hajdu Tibor monográfiája említhető meg, amely a közös hadsereg tisztikarának összetétele mellett annak a magyar társadalomban elfoglalt helyével foglalkozik.² Végül az utóbbi időben Závodi Szilviának a tisztizletmódra vonatkozó több tanulmánya említhető, igaz ez (noha az időkeret a századfordulóra is kiterjed) sokkal inkább vonatkozik a Horthy-korra, mintsem a dualizmus időszakára.³

Mindezek ellenére a tisztikarnak és általában véve a közös hadseregnek a magyar társadalomban elfoglalt helyéről, a vele való viszonyáról csak keveset tudunk. Ez annak ellenére van így, hogy a dualizmus időszaka nem csupán az általános hadkötelezettség időszaka, de az önálló magyar hadsereg hiánya és a szupranacionális, állampatrióta ideológiájú közös hadsereg (mely ideológiának legfőbb hordozója a tisztikar volt) a korabeli Magyarországon az egyik fő politikai konfliktusforrás volt. A hazai kutatások is jórészt erre a politikai vetületre fókuszálnak, még akkor is, ha már Hajdu Tibor felhívta a figyelmet arra, hogy a hadsereg és a magyar társadalom kapcsolata sok tekintetben más utat járt be, mint azt pusztán a nagypolitika eseményeiből gondolhatnánk.

A dualizmuskori hadsereg és a magyar társadalom kapcsolatának vizsgálata különösen lokális szinten lehet gyümölcsöző. A városok és helyőrségük kapcsolata ugyanis adott esetben jóval többet mondhat el a császári és királyi hadsereg és a magyar társadalom viszonyáról, mint pusztán a nagypolitikai események.

¹ DEÁK, 1993. (A kötet eredetileg 1990-ben jelent meg angolul.) Lásd még: KRONENBITTER, 2005; ZEHETBAUER, 1999.

² HAJDU, 1999.

³ ZÁVODI, 2016.

Miközben ugyanis a szupranacionális ideológiájú közös hadsereg kétségtelenül idegen intézménynek számított a magyar nemzetállamon belül, a magyar társadalom a városokban, a hétköznapi szintjén ezzel a hadsereggel elsősorban magyarországi, sőt helyi kiegészítésű ezredei révén érintkezett.

Ez a kapcsolat számos pont mentén vizsgálható, amelyek közül az alábbi tanulmányban csak egy kis részterületre térünk ki: a katonai tisztikar és a helyi elit viszonyával foglalkozom és mutatom be azt egy vidéki középváros, Szombathely társasági életének a példáján. Ennek során egyrészt a tisztikar bekapcsolódását vizsgálom meg a helyi elitet tömörítő kaszinók életébe, másrészt három példán keresztül (bálok, lóverseny, jótékonyosság) azt elemzem, hogy miképp járult hozzá a tisztikar a szombathelyi társasági élet alakulásához. Végül nem mehetünk el a konfliktusok mellett sem, így röviden erre a területre is kitérek.

„Városi intelligencia” és katonai tisztikar Szombathelyen

A századfordulós Szombathely a korabeli Magyarország jelentős középvárosai közé tartozott,⁴ és különösen látványos fejlődésen ment keresztül a 19. század második felében. 1857 és 1910 között a lakosság több mint ötszörösére nőtt (5853 főről 30,947 főre), amely messze megelőzte a régió más városaiét, és az országban is csupán néhány település múlta felül. Az elsősorban a bevándorlás táplálta népességnövekedésnek köszönhetően 1910-ben a Dunántúl ötödik és az ország 29. legnagyobb városává vált a vasi megyeszékhely.⁵ Népességének 90%-a magyar anyanyelvű volt, vagyis a magyarral konkuráló nemzetiségi elitek nem alakultak ki helyben. A felekezeti megoszlást tekintve katolikus dominancia mellett jelentős protestáns és izraelita kisebbség élt a településen.⁶ Szombathely elsősorban a kereskedelemnek köszönhetően emelkedett fel, de fontos igazgatási és pénzügyi központ volt, valamint jelentős oktatási és ipari funkciót is betöltött (jóllehet klasszikus iparvárossá nem tudott válni). Mindemellett a századfordulón az ország egyik legkorszerűbb infrastruktúrája (csatorna és vízvezeték, szilárd út- és járdaburkolat, villamos- és telefonhálózat) épült ki.⁷

Szombathely fejlődésének fontos részét képezte a katonai helyőrség kiépülése. A város nem tartozott a hagyományos katonai központok közé, az állandó helyőrség

⁴ Beluszky Pál és Győri Róbert 1910-re vonatkozó vizsgálataiban a magyarországi városhierarchiában Szombathely a 15. helyet foglalta el a teljes körű funkciókkal rendelkező megyeszékhelyek között. A rendezett tanácsú városok közül csak Arad előzte meg, miközben Szombathely a törvényhatósági jogú városok közül 14-nél is előrébb került. Két nyugat-dunántúli vetélytársa közül Sopron csak két hellyel állt előrébb, míg Győr a hiányos funkciójú regionális központok közé, a 10. helyre került. Vagyis az Észak-Dunántúl regionális centruma elviekben Győr volt, valójában azonban a regionális feladatokat sok tekintetben meg kellett osztania Sopronnal és Szombathellyel. (BELUSZKY-GYŐRI, 2005. 193; 214–228.)

⁵ CZOCH-SZABÓ-ZSINKA, 1993. 45; MELEGA, 2012. 33–36.

⁶ 1880-ban a lakosság 84%-a magyar és 11%-a német anyanyelvű volt, míg 1910-ben ez az arány 94,5% és 4,5%-ra módosult. A felekezeti megoszlás a korszakban alig változott, és 1910-ben a lakosság 83%-a volt katolikus, 5%-a evangélikus, 1,5%-a református és 10,5%-a izraelita. Vö. *Népszámlálás*, II. kötet, 1880. 354; *Népszámlálás*, I. kötet, 1910. 509.

⁷ MELEGA, 2012. 43–65; 378–396.

mindössze 1889-ben jött létre, amikor felépítették a Ferenc József lovassági lakatnyát. Ezt 1897-ben követte a Frigyes főherceg gyalogsági lakatnya, 1910-ben pedig egy katonai ételmezési raktár.⁸ A helyőrséget két alakulat képezte: a császári és királyi 11. huszárezred, valamint a császári és királyi 83. gyalogezred hadkiegészítő parancsnoksága és egy zászlóalja (az alakulat nagy része és az ezredtörzs egy rövid boszniai kitérőt követően Komáromban állomásozott). A huszárezredet nem sokkal a háború előtt, 1912-ben a horvát császári és királyi 5. ulánusezred váltotta fel. A katonai népesség összesen 1500 főt tett ki, amelyből körülbelül 1100-1200 fő volt lovasság, a maradék pedig gyalogság és az ételmezési raktár személyzete.⁹ Mind a huszárezred, mind pedig a gyalogezred helyinek számított: a huszárokat 1898 óta Vas és Zala vármegyéből (azt megelőzően a mai Felvidék nyugati részéből), míg a gyalogságot 1893 óta Vas vármegyéből sorozták (előtte a Bánátból kapta a legénységét).¹⁰

Szombathely századfordulós társadalmi elitjére, de általánosságban véve a dualizmuskori társadalomtörténetére sajnálatos módon kevés kutatás áll rendelkezésre. Elsőként talán érdemes megnézni, hogyan gondolkodtak a kortársak a városi polgárságról. A korabeli felfogás szerint a szombathelyi polgárság két nagy részre tagolódott: a „városi intelligenciára” és a „szorosabb értelemben vett” polgárságra. Az intelligencia Kárpáti Kelemen, az 1894-ben megjelent városmonográfia szerzője szerint két jól elkülöníthető csoportból állt:

„kik e várost végleges otthonuknak tekintik, és itt polgárjoggal bírnak, és azok között, kik jelentékeny tényezők ugyan a város előkelő társas életében, de érdekeik inkább másfelé szólítják őket és a város falai között csak vendégeknak tekinthetők. Ezek a városi népesség azon egyedei, társadalmunk azon elemei, melyek állandó helyhez kötött működési kör, foglalkozás vagy hivatal híján a várost csak ideiglenes otthonuknak tekintik, de azért melegen érdeklődnek sorsa iránt és egészen beleolvadnak annak társadalmába.”¹¹

Kárpáti az előbbibe sorolta a papságot, az ügyvédeket, orvosokat, tanárokat, tisztviselőket, a vagyonosabb kereskedőket és iparosokat, míg az utóbbiba elsősorban a megyei úri osztályt és a katonai tisztikart. Ezzel szemben a „szorosabban vett polgárság” tagjai közé a kisebb gazdák, kiskereskedők és az iparosok jelentős része tartozott. Ennek magját a régi szombathelyi „purger” adta, de a bevándorlás miatt eredeti jellegét ekkorra már elvesztette.

Vagyis mai történeti terminológiával élve a „szorosabban vett polgárság” alatt a városi kispolgárságot és a középpolgárság alsó rétegeit, míg a „városi intelligencia” alatt egy meglehetősen heterogén, a városi nagypolgárságból és felső középosztályból, a városvezetés és a különböző hivatalok tagjaiból, a papságból, a katonai tisztikarból, valamint a városban élő vagy oda bejáró megyei úri birtokos osztályból

⁸ TANGL, 2015. 319–328.

⁹ A szombathelyi katonai helyőrség létszáma 1910-ben összesen 1447 főt tett ki, amelyhez még hozzájött további 157 hozzátartozó. A legénység közel 80%-a magyar, 13%-a német, 4%-a vend, 1,5%-a horvát, a többi pedig egyéb anyanyelvű volt. (MNL OL XXXII. 23. h. D. 995. doboz. 12. tábla. Vas vármegye. Szombathely r.t.v.)

¹⁰ Emlékkönyv, 1920. 19; DOROMBY, 1934. 11.

¹¹ KÁRPÁTI, 1894. 357.

álló társadalmi csoportot értettek. Kárpáti szerint „*az intelligens társadalom, mely bár – fájdalom – nem képez valami erősen összetartó egységet, de részeiben, egyes azonos elemekből álló rétegeiben is megnyerő. Ez a társadalom vezére a lakosságnak, élén áll a különféle egyleteknek, keze sohasem hiányzik ott, ahol tenni, alkotni kell.*”¹² Vagyis a városi intelligenciát ebben az esetben a helyi társadalom élén álló elitel azonosíthatjuk.¹³

A Szombathelyi társadalmára vonatkozó modern történeti feldolgozások közül elsősorban Bognár Bulcsú munkásságát kell kiemelni, aki több tanulmányban foglalkozott a város gazdasági elitjével a vármegyei virilis listák alapján.¹⁴ Bognár szerint a vasi megyeszékhelyen a polgári átalakulás egy harmonikus, nagyobb törések nélküli gazdaság- és társadalomfejlődési folyamat részeként zajlott le, amely során a hagyományos elit képes volt alkalmazkodni a változó gazdasági helyzethez és reagálni a modernitás által támasztott kihívásokra. Erre utal véleménye szerint például a földbirtokok fejlett mintagazdasággá alakítása, de mindenekelőtt az, hogy „*a hagyományosan a zsidósághoz és egyéb új társadalmi csoportokhoz kapcsolt kulturális tőkefelhalmozás itt a hagyományos elitnél figyelhető meg elsősorban, ami a kapitalista gazdasági tevékenység feltételét biztosító, dunántúli szinten meghatározó banki szféra kialakítására, a közigazgatás szakszerű irányítására predesztinálta őket.*”¹⁵ Ebben a folyamatban sikeresen kapcsolódtak be az új társadalmi elemek (mindenekelőtt a zsidóság), ami azonban nem járt együtt a hagyományos elit leszakadásával. „*Sokkal inkább*” – folytatja Bognár – „*a két, élesen szét soha nem választható csoport folyamatos kiegyenlítődése játszódik le a korszak második felében, ami már Éhen Gyula polgármestersége idején (a századfordulón) a társasági élet szintjén is megmutatkozik.*”¹⁶ Éppen ezért Szombathelyen „*egy már regionális szinten is vagyonos, földbirtokosokból, nagykereskedőkből, bankárokból, építési vállalkozókból, gyárosokból, szállodásokból álló nagypolgári és középosztályi társadalmi csoport*”¹⁷ jött létre.

Hasonlóan a harmonikus, a belső konfliktusokat hatékonyan megoldani képes társadalomfejlődésre hívja fel a figyelmet Katona Attila. Szerinte az állandó, bevándorlás által táplált és így természetes élménnyé váló népességnövekedés, valamint az ennek következtében megbomló rokoni-tradicionális kapcsolatok egyfajta toleráns, befogadó mentalitást alakítottak ki a szombathelyi társadalomban. Eszerint bárki a városi társadalom és a városi elit tagjává válhatott, ennek egyetlen feltétele volt: a városhoz való feltétlen lojalitás és a városi ügyekben való tevékeny részvétel. A szombathelyi társadalmat így – noha például az 1890-es évek egyházpolitikai

¹² KÁRPÁTI, 1894. 358.

¹³ Szilágyi Zsolt az elitet úgy definiálja, mint „*a település azon társadalmi csoportját [...], amely a helyi szinten rendelkezésre álló humán és anyagi tőke mentén épül fel, amely e tőkék révén magas formális vagy informális pozíciókat birtokol, s amelynek megfelelően formális és informális hatalom is a birtokában van, mellyel elsősorban helyi viszonylatban bír befolyással a helyi közösség egésze, egy része vagy csupán egyes tagjai fölött.*” Ezek alapján Szilágyi megkülönböztet (egymást természetesen metsző) gazdasági, hivatali és társadalmi elitet. (SZILÁGYI, 2017. 53.)

¹⁴ Bognár választása azért esett a vármegyei és nem a városi virilis listákra, mivel egyrészt a városi gazdasági elit jövedelmének egy jelentős része sok esetben nem csak a városból származott, másrészt a vármegyei listákban fellelhető szombathelyiek eltérő létszáma és összesített adóösszege egyben utal a város gazdasági potenciáljára és súlyának változására is. (BOGNÁR, 2002. 164.)

¹⁵ BOGNÁR, 2002. 200.

¹⁶ BOGNÁR, 2002. 201.

¹⁷ BOGNÁR, 2005. 224.

vitái idején reális forgatókönyv lehetett volna – nem szabdalták súlyos felekezeti és ideológiai belső ellentétek.¹⁸

Ebbe az alapvetően befogadó társadalmi közegbe érkezett meg 1889-től a katonai helyőrség. Mint láttuk, Kárpáti Kelemen eleve a városi intelligencia részének tekintette a tisztikart (ez egyben előre sejteti a város életében való aktív részvételét), amely azonban a korszakban jelentős átalakuláson ment keresztül. A helyőrség összes tisztjének körülbelül kétharmadát kitevő 11. huszárezred tisztikara Szombathelyre érkezésekor alapvetően egy arisztokrata-nagypolgári tisztikar volt, mely fokozatosan egy polgári-közneemesi tisztikarrá alakult át. Miközben 1890-ben a tisztek 40%-a arisztokrata, 29%-a közneemesi, 31%-a pedig polgári, addig 1910-ben 7,5%-a arisztokrata, 54,5%-a közneemesi és 38%-a polgári származású volt. A Mária Terézia által 1762-ben alapított, nagy múltú és nagy presztízsű huszárezred Szombathelyt megelőzően öt éven keresztül Bécsben állomásozott, amely idő alatt magyarországi és osztrák arisztokrata és nagypolgári családok sora küldte fiait az alakulatba. Ekkor a birodalom két fele körülbelül fele-fele arányban képviseltette magát. Ezzel szemben a háború kitörésének időszakára a tisztikar 90%-a már Magyarországról származott és jórészt dunántúli, budapesti és felvidéki közneemesi és polgári családok sarjai alkották. Ezen belül meghatározó kisebbséget alkotott Vas és Zala vármegye, amely terület ekkor a tisztek ötödét, a teljes Nyugat-Dunántúl pedig közel harmadát adta.¹⁹

A huszárezredtől jelentősen eltérő képet mutatott a gyalogsági tisztikar. A 83. gyalogezred fiatal alakulatnak számított, csak 1882-ben hozták létre, ekkor még Fehértemplom központtal, majd 1893-ban lett Vas vármegye a kiegészítési területe. Megalakulásakor tisztikara kizárólag közrendűekből állt, a háború előtt viszont már negyede nemesi származású volt. A tisztek az egész korszakban körülbelül fele-fele arányban kerültek ki Magyarországról és a Lajtán túlról. Utóbbi területről elsősorban németek, de megfordultak csehek, horvátok, szlovénok, olaszok és lengyelek is a tisztikarban. A magyarországi tisztek belső összetétele azonban jelentősen átalakult. Míg az 1880-as években elsősorban román, szerb és horvát egykori határőrtisztek alkották a tisztikart, addig a századfordulóra fokozatosan felváltották őket az erdélyi szász, valamint a dunántúli és a felvidéki német és magyar tisztek. A 83. gyalogezred így összességében egy rendkívül vegyes származású tisztikarral rendelkezett, amelyben csak mutatóban jelentek meg a vasiak és a nyugat-dunántúliak.²⁰

A katonai tisztikar szerepe a szombathelyi kaszinók életében

A szombathelyi elit társasági életének központjai az egyletek voltak, amelyek közül most a két legjelentősebbet, vagyis az 1886-ban Radó Kálmán főispán vezetésével létrejött Vasmegyei Casinót, valamint az 1895-ben Éhen Gyula bábáskodása

¹⁸ KATONA, 2009. 55–58.

¹⁹ *Militär-Schematismus für 1890*, 628–629; *Militär-Schematismus für 1910*, 796–797.

²⁰ Karl von Möller: *Geschichte des k. und k. Infanterieregiments Nr. 83*. HL TGy. 2711. 163–170; 388–400.

és Brenner János elnökletével létrejött Szombathelyi Városi Kaszinót szeretném kiemelni.

A Vas megyei Casino célja, „*hogy a megyei társadalmi életnek központját képezze és nem csak a társadalmi tisztességes élvezetek gyűlhelye, de egyúttal minden politikai jellegű tevékenység kizárásával közhasznú eszmecsere előmozdítására szolgáljon.*”²¹ A kaszinó egyszerre volt gyülekezőhelye a városi és a vármegyei elitnek: 1896-ban a 256 kaszinótágból 127 volt szombathelyi illetőségű, 1914-ben pedig a 238-ból 142. Többségük a szombathelyi polgársághoz tartozott, de voltak közöttük olyanok is, akiket, bár ők maguk a megyei dzsentrí tagjai voltak, munkájuk a megyeszékhelyhez kötött. Érdeemes megemlíteni még, hogy 1896-ban 36, 1914-ben pedig 18 arisztokrata is tagja volt a Kaszinónak, többségük az egylet mindennapi életébe azonban csak ritkán kapcsolódott be.²²

A Vas megyei Casino a századfordulón azonban némileg megosztotta a szombathelyi polgárságot, amelynek egy része bizonyos távolságtartással viseltetett iránta. Erről számos korabeli tudósító tesz említést. Vidos Géza, aki 1903 és 1907 között gimnáziumi tanulmányait folytatta Szombathelyen, emlékirataiban például így ír: „*A felső tízezret a vármegyeiek, huszártisztek, egypár helybeli patríciuscsaláddal képezte – ennek a társaságnak a palaverjei a »vármegyei« alias »gentrykaszinóban« zajlottak le, ahova a bálókra a környékbeli birtokos családok is megjelentek.*” – fogalmazott, majd így folytatta: „*Miközben a »vármegyét« a »dzsentriréteg« képviselte és kivétel nélkül »kaszinóképes« volt – a »vármegye« és a »város« között egy mély szakadék tátongott... így például a polgármester lányainak nem engedte meg a »kaszinóbálok« látogatását.*”²³ A kétségtelenül meglévő ellentétek ellenére Vidos visszaemlékezéseiben minden bizonnyal túloz, hiszen maga Brenner János polgármester is kaszinótág volt, ráadásul az egyesület tisztikarának és választmányának többsége is a szombathelyiek közül került ki. Némileg finomabban fogalmaz Bauer Jenő két világháború között írt könyvében. Szerinte a Vas megyei Casino „*szombathelyi polgárok által sokszor kifogásolt exkluzivitása állandó érzékenykedésekre és hiúság szülte sértődésekre adott okot*”.²⁴

A Vas megyei Casino ugyanakkor valóban exkluzív intézmény volt, ahová csak a városi és a vármegyei elit juthatott be. Ennek eredményeképpen a szélesebben vett városi középosztály gyűjtőhelye sokkal inkább a Szombathelyi Városi Kaszinó lett. Ennek célja „*a társadalom művelt, értelmes és jellemileg kifogástalan elemeinek egyesülése által a társadalmi élet fejlesztése és megszilárdítása [...], szellemi szórakozás nyújtása, továbbá támogatása minden oly intézménynek és törekvésnek, mely a hazai vagy helyi haladást tűzte ki célul.*”²⁵ Tényleges összetételéről azonban alig tudunk valamit, mivel a kaszinónak nem maradtak fenn iratai. Emiatt viszont arról is alig vannak információk, hogy a szombathelyi katonai tisztikar milyen mértékben kapcsolódott be a mindennapi életébe. Nincs okunk ugyanakkor feltételezni, hogy a tisztek

²¹ MNL VaML IV. 440. 29. doboz. 232. 1. §.

²² A Vas megyei Kaszinó-Egylet tagjainak névsora. Szombathely, 1896. SMHVM TTO HL.73.28.1; VCEÉ, 1914. 15–21.

²³ Vidos Géza tábornok visszaemlékezései. HL Tgy. 3020. 28; 103. (A továbbiakban: *Vidos Géza tábornok visszaemlékezései.*)

²⁴ BAUER, 1934. 28.

²⁵ MNL VaML IV. 440. 28. doboz. 212. 1. §.

ne lettek volna tagjai ennek a kaszinónak – akár testületileg is. Arról ugyanis vannak információink, hogy például a rendezvényein, mindenekelőtt a báljain, részt vettek.²⁶

Sokkal több információval rendelkezünk a Vas megyei Casinóról, amelynek élétebe – amint azt Vidos is megjegyzi visszaemlékezéseiben – a helybeli katonai tisztikar is aktívan bekapcsolódott. A kaszinónak mind a 11. huszárezred, mind pedig a 83. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságának és zászlóaljának tisztikara testületileg tagja volt. Emellett a husztagú választmány tagjai között, vagyis a kaszinó vezetésében, gyakran tűntek fel a huszárezred és a gyalogzászlóalj mindenkori parancsnokai is.²⁷ A kaszinó mindennapi életében ugyanakkor elsősorban a lovas tisztek vettek részt. Ezt már csak társadalmi összetételük is sejteti: a városba érkező arisztokrata-nagypolgári tisztikar itt találta meg azt a társadalmi kört, amelyben otthonosan érezte magát. Ebben nem történt jelentős változás a tisztikar századfordulós átalakulását követően sem, amely során az arisztokráciát és a Lajtán túli nagypolgárságot fokozatosan felváltotta a dunántúli, budapesti és felvidéki közne-messég és polgárság.

A huszártisztek „szívesen látott vendégek voltak a kaszinóbálokon”²⁸ – emlékezett vissza Vidos Géza, és ez nemcsak a Vas megyei Casinóra, de a Szombathelyi Városi Kaszinóra is igaz volt. Annál is inkább, mivel meglehetősen korlátozott volt azon bálók, estélyek és egyéb mulatságok száma, amelyeken a tisztek részt vehettek. A nyilvános jellegű mulatságoktól ugyanis el voltak tiltva, mivel ezek esetében fennállt a veszélye annak, hogy rangjukhoz nem illő társaságba keverednek. Így csak az olyan egyesületek zártkörű rendezvényeit látogathatták, amelyek maguk is kényesen ügyeltek a résztvevők társadalmi összetételére. Ezek közé mindenekelőtt a Vas megyei Casino és a Szombathelyi Városi Kaszinó tartozott, amelyek rendezvényeire rendszerint csak a tagok és a meghívottak léphettek be. Ezzel szemben például a helybeli Nőegylet vagy a Tornaegylet többnyire nyilvános mulatságai már tiltottak voltak a tisztek számára.²⁹

A huszártisztikar aktív kaszinóéletét mutatja, hogy nemcsak résztvevőként, hanem adott esetben rendezőként is kivették a részüket annak mindennapjaiból. A Vas megyei Casino számos báljának és táncestélyének rendezője volt például egy-egy huszártiszt. Így mindenekelőtt Zichy Frigyes és a Vas megyei származású Chernel Györgyöt kell kiemelni: előbbi az 1890-es években, míg utóbbi a következő évtized második felében vette kezébe nem egy alkalommal a kaszinó rendezvényeinek a szervezését.³⁰

A huszártisztikar és a dzsentrikaszinóban tömörülő helyi elit szoros kapcsolatát mutatja, hogy a kaszinó nem egy esetben kifejezetten a tisztek tiszteletére rendezett

²⁶ HL II. 74. 92. doboz Res. 9/1899, Res. 15/1899.

²⁷ ZRÍNYI, 1926. 5.

²⁸ Vidos Géza *tábornok visszaemlékezései*, 98.

²⁹ HL II. 74. 92. doboz Res. 9/1899, Res. 15/1899.

³⁰ N. N.: Napi hírek – Kaszinó estély. *Vasvármegye*, 3. (1891. november 15.) 49. sz. 5; N. N.: Estély Vas vármegye főispánjánál. *Vasvármegye*, 5. (1893. január 29.) 5. sz. 1-2; N. N.: A vas megyei kaszinó bálja. *Vasvármegye*, 5. (1893. február 28.) 7. sz. 6; N. N.: Hírek – Az első bál. *Vasvármegye*, 22. (1910. január 9.) 7. sz. 7.

ünnepeket.³¹ Erre általában áthelyezésekkor került sor, de egy-egy különösen népszerű tiszt előléptetését vagy kitüntetését is megünnepelték. Utóbbira jó példa Kriszt Ferenc, aki ráadásul 1908-as Ceglédre helyezését követően is a kaszinó tagja maradt – ekkor már nem mint a huszártisztikar tagja, hanem mint rendes tag.³² Végezetül, amikor a 11. huszárezredet 1912 tavaszán áthelyezték Galíciába, a nagyszabású búcsúünnepek keretében a Vas megyei Casino külön elbúcsúztatta a tisztikart, amelyre a császári és királyi 48. gyalogezred zenekarát is szerződtette.³³

A huszártisztekkel ellentétben a gyalogostisztek csak ritkán fordultak meg a kaszinó falai között. Érdekes ismét Vidos Gézát idézni: „*Habár a huszárok és a 83-asok ugyanazt a »császárkabátot« viselték – teljesen elkülönültek egymástól. A 83-asok szintén testületileg casinótagok voltak – ahogy azonban említettük, nem vettek részt a kaszinó rendezvényein.*”³⁴ Ez persze nem jelentette azt, hogy a gyalogos tiszt ne kapcsolódott volna be a helyi elit életébe. Erre jó példa Wrhovszky Henrik, aki 1894 és 1897 között volt a hadkiegészítő parancsnokság parancsnoka, amely időszak alatt a helyi társasági élet egyik meghatározó alakjává vált. Trebinjébe helyezésekor maga Károlyi Antal alispán szervezett számára búcsúestélyt a Sabaria szállóba, amelyen közel másfélszáz, jórészt a szombathelyi elitet képviselő ember jelent meg.³⁵

A tiszt rendezvények: bálók, lóversenyek és jótékonyág

A tisztikar nem pusztán résztvevőként kapcsolódott be a helyi elit társasági életébe, de annak aktív alakítója is volt. Ezek közül most csak három területre szeretnénk kitérni: a tiszt bálókra, a huszárezred lóversenyeire, valamint a jótékonyásra.

A huszárezred tisztikara saját tiszt kaszinóval rendelkezett a lovassági laktanyában, míg a gyalogsági laktanyában is volt egy tiszt étkezde. A tiszt kaszinó, bár elsősorban a tisztikar életének a színtere volt, bizonyos rendezvényei nyitva álltak a helyi elit számára is, így mindenekelőtt a bálók, amelyek rendszerint „*Szombathely legsikerültebb és legfényesebb báljai*”³⁶ közé tartoztak. A 11. huszárezred tisztikara az első szombathelyi báli szezont rögtön két táncestély rendezésével kezdte (egyet a tiszt kaszinóban, egyet pedig a város patinás szállója, a Sabaria szálló termeiben), amellyel hamar kivívta a helyi társadalom elismerését. „*Huszárezredünket kitűnő híre előzte meg, de ezt sokszorosan felülmúlja a közelebbi érintkezés és megismerés által a társadalmi téren észlelt való, miért a tisztikart osztatlan elismerés illeti.*”³⁷ – fogalmazott az egyik helyi lap. A helyőrségi bálókra kezdetben a Sabaria termeiben került

³¹ Lásd például: N. N.: Napi Hírek – Búcsúzó törzstiszt. *Vasvármegye*, 2. (1890. december 21.) 51. sz. 4.; N. N.: Báró Kotz búcsúlakomája. *Vas megyei Lapok*, 3. (1892. április 17.) 20. sz. 3.; N. N.: Hírek – Zietkiewicz. *Vas megyei Lapok*, 3. (1892. április 21.) 21. sz. 4.

³² HL II. 74. 98. doboz. RKB Nr. 125. 5. Mai 1903. Aviso; 104. doboz. RKB Nr. 292. 15. November 1907. Aviso.

³³ N. N.: Mennek a huszárok. *Vasvármegye*, 24. (1912. március 2.) 50. sz. 2–3.

³⁴ Vidos Géza *tábornok visszaemlékezései*, 105.

³⁵ N. N.: Búcsú Wrhovszky őrnagytól. *Vasvármegye*, 7. (1898. február 17.) 14. sz. 4.

³⁶ N. N.: A szombathelyi huszárezred tisztibálja. *Vasvármegye*, 6. (1894. február 4.) 5. sz. 5.

³⁷ N. N.: Napi hírek – Táncestély a tiszt kaszinóban. *Vasvármegye*, 2. (1890. február 16.) 7. sz. 4.

sor, később azonban már vegyesen adott helyet nekik a Sabaria és a Vas megyei Casino épülete,³⁸ illetve, ha szűkebb körűre tervezték, akkor a tiszti kaszinó lakatanyai helyiségei. Ezek az események kiemelkedtek abból a szempontból is, hogy mindig játszott rajtuk katonazenekar. Nem véletlenül tudósított az 1900-as bárról például a következőképpen egy helyi lap, amelyen a komáromi császári és királyi 12. gyalogezred zenekara játszott: „A vasvármegyei casino fényes termei sem láttak tán még együtt oly nagyszámú, fényes társaságot, mint aminő f. hó 14-én gyűlt össze, a helyben állomásozó 11. számú huszárezred bálján.”³⁹

Hasonló nagyszabású rendezvényeket a gyalogos tisztikar nem rendezett, már csak létszáma miatt sem. Estélyekre, kisebb zártkörű társasági összejövetelekre azonban itt is sor került, amelyeken általában egy-egy magasabb rangú tiszt játszott kulcsszerepet. Közülük is ki kell emelni Igalffy Viktor alezredest, pontosabban nejét. Az egyik helyi lap egy alkalommal a következőképpen írt: „mióta Igalffy alezredes átvette a zászlóalj parancsnokságát bájos nejjével az oldalán, azóta egészen új szellem vonult a rideg laktanyai életbe.” Az írás tanúsága szerint elsősorban nejének köszönhetően a gyalogsági laktanya tiszti étkezdéje a városi társas élet egyik fontos színterévé vált, ahol egymást érték a különböző rendezvények.⁴⁰

A bálók és különböző estélyek, mulatságok mellett a katonaság által rendezett társasági események közül a legfontosabbak közé kétségtelenül a „sportok királya”, vagyis a huszárezred lóversenyei tartoztak, amelyek nemcsak segítették a társas élet szervezését és élénkülését, de egyben megkerülhetetlen társas reprezentációs funkcióval is rendelkeztek a helyi társadalom valamennyi rétege, így mindenekelőtt az elit számára.⁴¹

A lósportot Vas vármegyében és Szombathelyen a helyben állomásozó lovasezred lóversenyei, díjlovasglásai és díjugratásai jelentették, igaz, a huszárezred révén az 1890-es évek első felében kísérlet történt arra is, hogy az Úrlovasok Szövetkezete rendszeres futtatásokat tartson a városban.⁴² A Vas megyei Lótenyésztő Bizottmány és Kotz ezredparancsnok kezdeményezésére a frissen megalakult Úrlovasok Szövetkezete 1891-ben és 1893-ban rendezett is egy-egy versenyt Szombathelyen. A Szövetkezet 1892-ben és 1894-ben is felvette programjába a vasi megyeszékhelyet, ám a futtatások ezekben az években végül elmaradtak, és többször nem is történt kísérlet a megtartásukra.⁴³ A lóversenyzésnek nem volt igazán helyi bázisa, nem véletlenül nem tudott kifejlődni a korszakban a sportnak ez az ága még lokális szinten sem.

³⁸ Amíg a kaszinó palotája 1894-ben fel nem épült, Hainzmann Jánostól, a Sabaria szálló tulajdonosától béreltek helyiségeket a szomszédos kétemeletes házban. (Zrínyi, 1926. 5.)

³⁹ N. N.: Multság - Tiszti bál. *Szombathelyi Újság*, 6. (1900. február 18.) 7. sz. 9.

⁴⁰ N. N.: Estély a gyalogsági laktanyában. *Vasvármegye*, 12. (1900. március 11.) 20. sz. 5.

⁴¹ TULLI, 2004. 115.

⁴² Az úrlovasok azok a nem hivatásos zsoké, akik kedvtelésből lovagoltak versenyeken és társadalmi állásuk alapján az „úri osztály” részét képezték. Az első úrlovasversenyt 1832-ben rendezték, az első egyletük pedig az 1864-ben alakult Pozsonyi Lovaregylet volt. Az 1890-es évekig az úrlovasversenyek központja Pozsony és Sopron volt, de az aranykort az Úrlovasok Szövetkezetének 1891-es megalakulása hozták el. (TULLI, 2014. 54-64.)

⁴³ N. N.: Hírek - Lóverseny. *Vas megyei Lapok*, 26. (1892. február 18.) 14. sz. 5; N. N.: Hírek - Úrlovasok. *Vas megyei Lapok*, 28. (1894. január 14.) 4. sz. 4.

A fentiek miatt a lósportot Szombathelyen és a vármegyében egyedül a helyi huszárezred rendezvényei jelentették. A szombathelyi lóversenyeket általában augusztusban vagy szeptemberben tartották meg (a két úrlovas futtatást júniusban). Az Úrlovasok Szövetkezetének versenyeit is beleszámítva eleinte minden évben élvezhették a szombathelyiek a látványos futtatásokat, és először csak 1894-ben maradt el. Ezt követően némileg rendszertelenül, általában két vagy háromévente került sor ezredversenyre.⁴⁴ Ez azonban nem jelentette azt, hogy ezekben az években a város lósport nélkül maradt volna, hiszen díjlovaglásra, illetve díjugratásra a legtöbb olyan évben sor került a laktanya udvarán, amikor lóversenyre nem.⁴⁵

A lóversenyeken a helyi társadalom minden rétege képviseltette magát, akiknek a versenypálya egyszerre nyújtott szórakozási, reprezentációs és érintkezési teret. „Szombathelynek és a vármegyének ez az egyetlen lóversenye minden évben találkozóhelye vármegyénk arisztokráciájának és előkelő közönségének, akik között ott szokott tolongani impozáns staffázsul a kíváncsi nép óriási tömege.”⁴⁶ – fogalmazott az egyik helyi lap 1909-ben. A lapok tudósításai szerint a versenyekre hatalmas, általában többezres tömeg volt kíváncsi, még akkor is, amikor az időjárás nem feltétlenül volt kegyes. A közönség a vármegye és Szombathely minden társadalmi rétegét lefedte. Így jelen volt a helyi arisztokrácia és dzsentri (többen a szomszédos Sopron vármegyéből is), a városi nagypolgárság és középosztály, valamint a köznép Szombathelyről és vidékről egyaránt. Végül – lévén elsősorban katonai rendezvény – nemcsak a szombathelyi tisztikar, hanem sokan a kőszegi, a körmendi, valamint a szomszédos vármegyék császári és királyi és honvéd tisztjei közül is kilátogattak a versenyekre.

⁴⁴ N. N.: Sport – Huszárezredünk lóversenye. *Vasvármegye*, 2. (1890. augusztus. 10.) 31. sz. 4; N. N.: Szombathelyi lóverseny. *Vasvármegye*, 3. (1891. június 21.) 25. sz. 2; N. N.: Sport – Lóverseny. *Vasvármegye*, 4. (1892. augusztus 28.) 40. sz. 8; N. N.: Sport – Lóverseny. *Vasvármegye*, 5. (1893. június 18.) 25. sz. 3; N. N.: Huszárezredünk lóversenye. *Vasvármegye*, 9. (1897. augusztus 12.) 64. sz. 3; N. N.: A Windisch-Grätz herceg nevét viselő 11-ik huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 11 (1899. augusztus 17.) 66. sz. 3; N. N.: Huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 12. (1900. augusztus 19.) 66. sz. 3; N. N.: A huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 14. (1902. augusztus 11.) 126. sz. 3; N. N.: A huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 18. (1906. augusztus 28.) 195. sz. 3; N. N.: Lóverseny Szombathelyen. *Vasvármegye*, 19. (1907. szeptember 15.) 210. sz. 6; N. N.: A huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 21. (1909. szeptember 19.) 213. sz. 6; N. N.: Az ulánusok lóversenye. *Vasvármegye*, 25. (1913. szeptember 5.) 204. sz. 2; N. N.: Az ulánusezred kétnapos lóversenye. *Vasvármegye*, 26. (1914. május. 5.) 101. sz. 4.

⁴⁵ N. N.: Huszárezredünk díjlovaglásai. *Vasvármegye*, 3. (1891. június 21.) 25. sz. 3; N. N.: Hírek – Tiszti lóverseny. *Vasvármegye*, 7. (1895. június 17.) 62. sz. 3; N. N.: Versenylovaglás a helybeli lovassági laktanyában. *Vasvármegye*, 11. (1899. május 14. 5.) 39. sz.; N. N.: Díjlovaglás. *Vasvármegye*, 15. (1903. április 23.) 74. sz. 1; N. N.: Huszártisztek lóversenye. *Vasvármegye*, 18. (1906. április 26.) 95. sz. 2; N. N.: Lovasünnepély a huszárlaktanyában. *Vasvármegye*, 21. (1909. május 4.) 100. sz. 2; N. N.: Hírek – Díjlovaglási ünnepély. *Vasvármegye*, 25. (1913 május 18.) 113. sz.; N. N.: Hírek – Az ulánus tisztikar háziversenye. *Vasvármegye*, 26. (1914. április 26.) 95. sz. 9; HL II. 74. 98. doboz RKB Nr. 110. 20. April 1903. Aviso; Nr. 111. 21. April 1903. No. 2; Nr. 107. 17. April 1904. Aviso; Nr. 120. 4. Mai 1911. Aviso. Ezekon kívül tervbe volt, de végül valószínűleg nem tartották meg 1898-ban, 1901-ben és 1910-ben. HL II. 74. 90. doboz RKB Nr. 292. 15. November 1897. Aviso; Nr. 53. 22. Februar 1901. Aviso; Nr. 21. 23. Januar 1910. No. 2.

⁴⁶ N. N.: A huszárezred lóversenye. *Vasvármegye*, 25. (1909. szeptember 19.) 213. sz. 6.

A nézősereg a versenytéren egymástól természetesen el volt különítve. Noha a pálya csupán alkalmoszerűen, néhány nappal a versenyek előtt lett kialakítva, az minden igényt kielégített. A huszárezred utászszakasza felhúzott egy fatribünt, ahol a helyi elit foglalhatott helyet, míg a köznép számára állóhelyek és pavilonok álltak rendelkezésre. „A tolongó tömeg közt ott volt az arisztokrácia teljes számban, társadalmi életünk sok kitűnősége, szóval mindazok, akik a mindennapi sablonján felülemelkedő dolgok iránt érdeklődni tudnak. [...] Odakünn pedig alig volt talpalatnyi hely, melyet el ne foglalt volna a kínálkozó látványosságra kíváncsi közönség, hogy végig nézze a daliás huszárok bravúros lovaglását.”⁴⁷ – tudósított az 1899-es ezredversenyről az egyik lap.

A városi és vármegyei elit számára a szórakozás mellett elsősorban társasági-reprezentációs eseményként voltak fontosak az ezredversenyek, melyek presztízsét és vonzerejét maga a huszártisztikar biztosította. Éppen ezért gyakorlatilag mindenki, aki számított, családjával együtt megjelent. Ezen funkció még hatványozottabban volt igaz az úrlovasversenyekre, amelyekről tudósítva nem véletlenül fogalmazott 1891-ben a következőképpen az egyik helyi lap: „nem volt Szombathelyen még oly szenzációs alkalom, mely a vármegye előkelő világának férfi és női tagjait oly szép számban egybegyűjtötte volna, mint a jelen alkalommal tapasztaltuk.”⁴⁸ A nagy érdeklődés miatt a versenyek alkalmasak voltak az ezred presztízsének ápolására, megítélésének javítására és a polgári lakossággal való kapcsolatok szorosabbra fűzésére.

Az elit számára a lóversenyek nem a versenydíjak kiosztásával értek véget. Az ezredversenyeket ugyanis szinte minden alkalommal hajnalig tartó táncmulatság követte, amelyeket vagy a Vasmegyei Casino épületében, vagy a tisztikaszinó helyiségeiben, vagy pedig a Sabaria szálló termeiben rendeztek.

A lóversenyekkel megegyező funkciót töltöttek be a díjlovaglások és díjugratások. Ezek nézőközönsége azonban a tudósítások alapján igencsak változóan bizonyult. A lovassági laktanya udvara ugyan alkalmas volt nagyobb (akár ezres) tömeg befogadására is, erre azonban nem minden esetben került sor, és sokszor a civil vendégek csak meghívóval vagy belépődíj ellenében jelenhettek meg, sőt, volt olyan alkalom is, amikor csak előbbivel. Ebben az esetben természetesen a rendezvény sokkal exkluzívabb volt.

A helybeli tisztikar rendszeresen megtartott rendezvényei mellett számos alkalmi eseménnyel járult hozzá a város társasági életéhez, amelyek több esetben valamilyen jótékonyági akcióhoz kapcsolódtak. Ezek közül a legjelentősebbel szeretnénk röviden foglalkozni. 1904. május 23-án Scheibenhof ezredes kezdeményezésére és Frigyes főherceg pozsonyi hadtestparancsnok, valamint Izabella főhercegnő védnökségével került sor egy nagyszabású jótékonyági rendezvényre. A program szerint előbb a lovassági laktanya udvarán a huszárezred tagjai egy lovasműsort tartottak (ebben közel kétszáz huszár vett részt), majd ezt követően a laktanyából indulva és a városon keresztülhaladva a Szent István és Millennium parkban virágkorszót és sétahangversenyt tartottak, amelyre a császári és királyi 83. gyalogezred zenekara érkezett a városba. A rendezvény díszvendége Frigyes főherceg és családja volt, aminek köszönhetően szinte a teljes vármegyei és városi elit megjelent az eseményen, sőt többen a szomszédos Sopron vármegyéből is.

⁴⁷ N. N.: Huszáraink lóversenye. *Szombathelyi Újság*, 5. (1899. augusztus 20.) 34. sz. 4.

⁴⁸ N. N.: Az úrlovasok szövetkezetének lóversenye. *Vasmegyei Lapok*, 25. (1891. június. 18.) 49. sz. 3.

A korzón összesen 43 virágdíszes fogat vonult fel, köztük csak Erdődy Sándor gróf négy fogata. A nagysikerű rendezvény közel hétezer korona bevételt eredményezett, ebből ezer koronát Izabella főhercegnő ajánlott fel, a többi a tiszta bevétel volt, amit a pöstyéni fürdőben a honvéd és közös hadseregbeli tisztek ápolására létesítendő alapnak ajánlották fel.⁴⁹

A sikerre való tekintettel a huszárezred úgy döntött, hogy a lovasjátékokat május 29-én megismétli, amelynek bevételét ezúttal már helybeli jótékonyagra ajánlotta fel. A teljes bevétel ekkor 1457 koronát és 80 fillért tett ki, ehhez még további 155 korona 60 fillér adomány érkezett (ebből száz korona a huszárezredé volt). A rendezési költségeket levonva végül 1108 korona tiszta jövedelem maradt, melynek 40–40%-át a városi szegényalap és az építendő vármegyei gyerekkórház javára, míg 20%-át a helyi mentőosztág részére ajánlották fel. Ehhez adódott még hozzá Frigyes főherceg négyszáz koronányi adománya a szegényalapnak. A hála a várostól sem maradt el, hiszen amellet, hogy jegyzőkönyvben fejezte ki köszönetét az ezrednek, a lovasjátékokban részt vett legénységnek és altiszteknek összesen 220 koronát adományozott (vagyis fejenként egy koronát).⁵⁰

A két jótékonyági rendezvény alkalmat adott az ezred és a város kapcsolatának értékelésére is, amellyel kapcsolatban a *Vasvármegye* című lap a következőképpen írt: „*Talán sehol az országban nem bensőbb a viszony a polgárság és a katonaság között, mint Szombathelyen. A helyőrségi tisztikar nyomatékos és közkedvelt része az előkelő társadalomnak és bátran elmondhatni róla: szereti a fészket, megbecsüli és szívből ragaszkodik hozzá! [...] Szombathely szereti a helyőrségét és a helyőrség szereti Szombathelyt.*”⁵¹ A *Szombathelyi Újság* szintén úgy nyilatkozott, hogy „*jó bizonyíték ez arra, hogy a katonaság és polgárság között fennálló jó viszony nálunk nem egyszerű állítás, hanem mintaszerű valóság.*”⁵² A helyőrség és a város kapcsolatának ilyenért értékelése annál is figyelemre méltóbb, mivel az éppen a hadseregfejlesztés körül 1903-ban kirombant, és egészen a koalíció 1906-os hatalomra jutásáig tartó politikai válság közepén történt, amely időszakban a hadsereg közössége és szelleme minden korábbinál nagyobb kritikák és támadások tárgyát képezték a magyar politikában.

Párbajok és botrányok

A katonai helyőrség és Szombathely lakossága között természetesen számos konfliktus volt, ezek azonban elsősorban a közkatonák és az alsóbb társadalmi rétegek között fordultak elő. A városvezetés és a helyi elit ingerküszöbét ezek csak a legkritikább esetben ütötték meg, és a tisztikarhoz, illetve általában a helyőrséghez

⁴⁹ MNL VaML V. 173. c. 1904. I. 1626; N. N.: Fejedelmi vendégeink. *Vasvármegye*, 16. (1904. május 25.) 116. sz. 1–2; N. N.: Hírek – Katonai ünnepély jövedelme. *Vasvármegye*, 16. (1904. május 31.) sz. 3.

⁵⁰ MNL VaML V. 171. a. 1904. június 30. Polgármesteri jelentés; MNLL VaML V. 173. c. 1904. III. 599; N. N.: Helyőrségi tisztikarunk a jótékonyág terén. *Vasvármegye*, 16. (1904. május 27.) 118. sz. 1; N. N.: Hírek – Katonák a jótékonyágnak. *Vasvármegye*, 16. (1904. június 1.) 122. sz. 3; N. N.: Hírek – Frigyes főherceg adománya. *Vasvármegye*, 16. (1904. június 2.) 123. sz. 5.

⁵¹ N. N.: Helyőrségi tisztikarunk a jótékonyág terén. *Vasvármegye*, 16. (1904. május 27.) 118. sz. 1.

⁵² N. N.: Frigyes kir. herceg családjával Szombathelyen. *Szombathelyi Újság*, 10. (1904. május 29.) 22. sz. 8.

való viszonyt kevésbé befolyásolták.⁵³ A helyi elit és tisztek közötti viszont alig voltak összeütközések: párbajra csak elvétve került sor, nagy (például politikai természetű) társadalmi botrányra pedig egyáltalán nem került sor. A gyakrabban előforduló tiszt botrányokat és jogszabályi kihágásokat pedig a városvezetés és az állomásparancsnokság a hivatali keretek között, megfelelően el tudta intézni.

A középkori bajvívások, párharcok késői utódjaiként a 19–20. század fordulóján éltek virágkorukat a párbajok. Ez volt a „párbajmánia kora”, és az intézmény társadalmi elfogadottságát elterjedtsége mellett jelzi, hogy noha a törvény büntette, a büntetések csak jelképesek voltak.⁵⁴ A századfordulós párbajdivat forrása és alakítója mindvégig a katonai tisztikar volt. Presztízsének, megkülönböztetett társadalmi státusának forrása erős becsületfelfogása volt, amit a párbaj intézménye révén tartott fenn.⁵⁵ A becsület „legértékesebb és legmagasztosabb kincse a katonatisztnek, mert a becsület képezi a tiszt tekintély legfontosabb elemét [...] ez képezi alapját a katonai állás önértetének, egyedül ez igazolhatja a tiszt büszkeségét a tiszt állásra és tiszt hivatásra. A katonai becsületről vallott szigorú felfogás az, mely a tisztikart összességében nemesíti és a lovagiasság legnemesebb értelmét ráruházza.”⁵⁶ – szögezi le egy korabeli félhivatalos propagandakiadvány.

A tiszt különjoggal (*ius singulare*) rendelkezett, amely a gyakorlatban mindenképp előttr a fegyverviselési és fegyverhasználati jogban nyilvánult meg. Egy tisztnek becsületén esett sérelemért haladéktalanul elégtételt kellett vennie, annak elmaradása rangjába kerülhetett. Természetesen létezett különbség aközött, hogy a sértést párbajképes egyén követte-e el, vagy sem. Előbbi esetben párbajra került sor, míg utóbbi esetben helyben és azonnal fegyveres elégtételt kellett venni (*Ehrennothwehr*). Ha nem voltak tiszták a helyzetek (akár a sértés mivoltát, akár a sértő párbajképességét illetően), akkor az ügy becsületbíróóság elé került. A civilekkel való összeütközés egyik forrása éppen az volt, hogy a civil és katonai becsületfogalom eltért. Kis túlzással ugyanis azt lehet mondani, hogy míg a polgári élet kifejezetten a sértéssel szemben védte a becsületet, a katonai fegyelem már pusztán a tiszteletadás elmulasztását is büntette.⁵⁷

A fentiek alapján azt hihetnénk, hogy katona és civil közötti összeütközések gyakoriak voltak, ennek azonban Szombathely esetében éppen az ellenkezője igaz. Az 1889-től 1914-ig tartó időszakban tiszt és civil között ténylegesen is lezajlott párbajról mindössze öt esetben van tudomásunk. A szombathelyi párbajok közül négy érintette a huszárezredet és egy az ulánuszredet, de ezek egyike sem kapott különösebb visszhangot a városban.

Az elsőre alig két évvel a huszárezrednek a városba érkezését követően került sor, amikor egy bizonyos Sz. Lajos magánzó és Erdey Károly ezredorvos 1891. június 10-én a lovassági laktanyában kardpárbajt vívtak. Az okokról sajnos nem sokat tudunk, a helyi sajtóban megjelent rövid hír csak annyit ír, hogy „szóváltás” vezetett az összeütközéshez.⁵⁸ A következő párbajra majd 18 évet kell várni,

⁵³ KATONA, 2015. 333.

⁵⁴ SÁGVÁRI, 2002. 32–34.

⁵⁵ DEÁK, 1993. 164–164; 176–177.

⁵⁶ DANCZER, 1889. 118.

⁵⁷ HAJDU, 1999. 249–251.

⁵⁸ N. N.: Napi hírek – Véres kardpárbaj. *Vasvármegye*, 3. (1891. június 21.) 25. sz. 6.

amikor Vidos Aladár huszár főhadnagy Guary Leó vármegyei aljegyzővel vívott kardpárbajt, szintén a laktanyában. Ennek azonban családi okai voltak: Guary Leó egy alkalommal becsmérően nyilatkozott a Vidos családról. Guary neje, Vidos Ilona ugyanis a főhadnagy testvére volt, akivel azonban megromlott a kapcsolata, és ekkorra már külön éltek.⁵⁹

A másik két, huszártisztet érintő párbajra 1912-ben került sor a laktanyában, az egyikre ráadásul már az alakulat távozását követően. Az év januárjában Deák Antal, akkor még egyéves önkéntesként csapott össze Varga Gyula pénzügyi fogalmazó gyakornokkal egy kávéházi összeszólalkozás miatt.⁶⁰ Szilágyi Andor főhadnagy egy kettős párbaj részeseként vívott kardpárbajt. Babics Károly gyógyszerész gyakornok július 24-én előbb Farkas Lajos pénzügyi fogalmazóval, majd másnap Szilágyi főhadnaggal vívott kardpárbajt a laktanyában magántermészetű okok miatt.⁶¹ Az ötödik szombathelyi párbajra, amely már egy ulánus tiszttel zajlott le, 1914 júliusában került sor, nem sokkal a háború kitörése előtt. Krausz Gyula ügyvéd és Skrinjár Egon ulánus hadnagy összeütközésének okairól csak annyit tudunk, hogy egy „kávéházi összeszólalkozás” előzte meg.⁶²

A tisztek és civilek között nagy ritkán előforduló párbajok valójában nem ütötték meg a helyi közönség ingerküszöbét. Ennek alighanem két fő oka volt: egyrészt azok végkimenetele legfeljebb könnyű sérülés volt, másrészt okai magántermészetűek voltak, amelyek lényegét tekintve nem különböztek attól, amiért maguk a civilek is párbajoztak egymással. Nemzeti vagy politikai természetű konfliktus egyszer sem adott okot párbajra.

A párbajokhoz képest sokkal érzékenyebben reagált a polgári lakosság a tisztí fegyverhasználatra, vagyis amikor helyben próbált elégtételt venni egy tiszt a vélt vagy valós sértésért. Ilyenről azonban az egész korszakban nincs tudomásunk Szombathelyen, amelynek egy meglehetősen egyszerű oka lehetett. A huszárezred egy, a polgármesternek küldött 1893-as panaszából értesülhetünk ugyanis arról, hogy „az általános jó egyetértésnél fogva melyben, az ezred a polgári elemekkel élt, nem volt szükséges” a tisztek szolgálaton kívüli fegyverviselése.⁶³ A később is fennálló általános jó viszony azt feltételezi, hogy a tisztek később sem viseltek szolgálaton kívül fegyvert. 1894. október 26-án például a Sabaria vendéglőben több tiszt társaságában mulatott Korb hadnagy, aki összeszólalkozott Kilcheimer kereskedővel, aminek dulakodás lett a vége, de Korbnál nem volt fegyver. A kereskedő nem sérült meg, sőt még másnap felkereste Barkassy ezredes, illetve Tschebulz alezredes, és bocsánatot kértek tőle az esetért. Nem sokkal később pedig Baltazzi főhadnagy Korb nevében ezer forint fájdalomdíjat juttatott el Kilcheimernek, illetve további 300 forintot ajánlott fel jótékony célra.⁶⁴ Az eset gyors és megnyugtató elintézése miatt azt a helyi sajtó is a helyén kezelte: „ez az ügy semmiképp sem fogja Szombathely

⁵⁹ MNL VaML VII. 1. f. 1909. V. 125.

⁶⁰ N. N.: Hírek – Véres kardpárbaj. *Vas megyei Hírlap*, 6. (1912. január 21.) 6. sz. 5.

⁶¹ MNL VaML VII. 1. f. 1912. V. 523; N. N.: Hírek – Kardpárbaj Szombathelyen. *Vasvármegye*, 23. (1912. július 24.) 166. sz. 5.

⁶² N. N.: Helyi hírek – Kardpárbaj egy ügyvéd és egy ulánustiszt között. *Vasvármegye*, 25. (1914. július 16.) 158. sz. 9.

⁶³ HL II. 74. 82. doboz. Res. 188/1893.

⁶⁴ N. N.: Katonai és kereskedő. *Vasvármegye*, 6. (1894. november 4.) 56. sz. 6.

lakossága és a katonaság közt az eddig fennállott kitűnő egyetértést alterálni” – fogalmazott az egyik helyi lap.⁶⁵

A párbajjal kapcsolatban érdemes egy másik kérdést is megvizsgálni, nevezetesen azt, hogy a katonai helyőrség megjelenése gyakorolt-e befolyást, és ha igen, akkor milyen hatása volt a szombathelyi párbajkultúrára.⁶⁶ Ennek alapján némileg ellentmondásos kép bontakozik ki. Katonatisztet például csak elvétele kérték fel párbajsegédnek a civil párbajozók. Ehhez hasonlóan eseti adataink vannak arról, hogy a helybeli tisztikart becsületügyi eljárás lefolytatására kérték volna fel. Erre mindössze néhány tartalékos tiszt esetében találunk példát. Így például 1905-ben Deutsch Tivadar ügyvéd és Rusa Kálmán újságíró fordultak a huszárezredhez,⁶⁷ 1913-ban pedig a város és a Vas megyei Casino nagy botránya, Bothár Árpád mérnök és Dervarich Viktor gazdasági segédfelügyelő becsületbeli ügye került az ulánus tisztikar elé.⁶⁸

Ezzel szemben egyértelmű kép bontakozik ki a helyszín tekintetében: a szombathelyi párbajdivat első bő egy évtizedében – noha a pisztolypárbajok egy részét a környékbeli erdőkben vívták – a párbajok szinte kizárólag a lovassági laktanyában zajlottak. Ennek oka valószínűleg nemcsak az volt, hogy a laktanyában a rendőrség nem tudta megakadályozni az összecsapást (sőt volt olyan eset, hogy egy megakadályozott párbaj után a résztvevők egyszerűen átmentek a laktanyába és ott vívták azt meg), hanem az is, hogy a formálódó helyi párbajkultúra számára biztonságos környezetet jelentett. Annak megszilárdulását követően, a századforduló után a helyszínek sokszínűbbé váltak. Noha megmaradt a lovassági laktanya (valamint elvétele a gyalogsági laktanya) és a Szombathely-környéki erdők, de mellettük megjelentek a szombathelyi vendéglők (mindenekelőtt a Sabaria és a Hungária) és a helyi vívómesterek termei is.

A párbajnál sokkal nagyobb konfliktusforrást hordoztak magukban a tisztek által okozott botrányok, tivornyák. A rendőrkapitányság már 1891-ben kérte az ezredparancsnokságot, hogy a tiszteket „figyelmeztetni szíveskedjék, hogy jövő kedélyes állapotukat legalább az utcákban csendesebb hangon nyilvánítni szíveskedjenek, hogy arról az alvók tudomást ne szerezhessenek és a rendőri őrzőket kérelmén ne bosszankodjanak.”⁶⁹ Ilyen esetekről különösen az első évtizedből vannak forrásaink. A tisztek sokszor féktelen tivornyáira jó például szolgál egy 1893-as, nagy felháborodást kiváltó eset, amelynek részesei Széchényi Péter hadnagy és négy egyéves önkéntes (Franz Vetsera, Arthur Mahn, Comenius Häusler és Bossányi Imre) voltak. A huszárok a város főterén lévő Hungária kávéházban mulatoztak, amikor

⁶⁵ N. N.: Hírvonat – Tisztek és kereskedelmi utazó. *Dunántúl*, 13. (1894. november 8.) 45. sz. 4–5.

⁶⁶ A szombathelyi párbajokról elsősorban Szombathelyi Törvényszék Büntetőperes irataiból és a sajtóból nyerhetünk képet. Eszerint a dualizmus idején összesen 55 szombathelyi párbajról vannak információink. (MNL VaML VII. 1. f.)

⁶⁷ HL II. 74. 100. doboz. Res. 278/1905.

⁶⁸ Az összetett ügyet itt most nincs módunkban részletesen kifejteni. Dervarich a fegyvergyakorlatra bevonuló Bothárt feleségénél házasságtöréssel rágalmozta meg, amelyre tanúként Ujfalussy Sándort állította. Bothár előbb párbajra hívta ki Dervarichot, melyre azonban nem került sor, így az ulánusezred becsületügyi választmányára elé terjesztette az ügyet. Eközben Dervarichot kizárták a Vas megyei Casinóból.

⁶⁹ HL II. 74. 77. doboz. Res. 118/1891.

a rendőrség megpróbálta azt beszüntetni. Többszöri felszólítás ellenére Széchenyi és társai azonban folytatták a mulatozást, sőt gúnyosan és becsmérően szóltak a rendőrökhöz. A „*rendőrkapitányság tekintélyét mélyen lealázó, botrányos visszaélés*” csúcspontjaként pedig Franz Vetsera az erkélyre kiállva éppen akkor könnyített magán, amikor a rendőrőrzárat – immár harmadik alkalommal – elhaladt az épület előtt.⁷⁰

Az ilyen és ehhez hasonló eseteket azonban az állomásparancsnokság komolyan vette. Széchenyi és társai ügyét például belső vizsgálat követte. Ennek ellenére hasonló esetek később is előfordultak, sőt 1898-ban már maga a polgármester írt az állomásparancsnoknak a fiatal tisztek nyilvános helyeken való feltűnő viselkedése és mulatozása miatt. Ennek aztán már komolyabb következményei lettek, és Schrenk ezredes bizalmas parancsban és napiparancsban is figyelmeztette a tiszteket és előjáróikat a megfelelő viselkedésre.⁷¹

A tisztek viselkedése más területen is összeütközésekhez vezetett a városvezetéssel, amelyek azonban valójában meglehetősen hétköznapi, banális konfliktusok voltak. A leggyakoribb panasz a tisztekkel szemben valójában nem is a városlakóktól érkezett, hanem a környékbeli gazdáktól. Lovaglásaik során ugyanis sokszor kárt tettek a közeli földekben, letaposva a vetést.⁷² A gazdákhöz hasonlóan többször érkezett panasz a hivatalos közegektől is, így mindenekelőtt a szombathelyi mezőőrtől és erdőgondnoktól, amelyeknek hatásköre nem terjedt ki a katonaságra, valamint a MÁV vasúti pályafelügyelőjétől, mivel állítása szerint egyes „*pályarészeket egész gyakroló helynek tekintik*” a tisztek és altisztek, jelentős károkat okozva a töltéseken és az átkelőkön.⁷³

Jellegükben hasonlóak azok az esetek, amikor magában a városban okoztak állandó kellemetlenséget a tisztek kerékpározási szokásai. A hétköznapi használatban főleg az 1890-es évek végétől elterjedő kerékpárt sok tiszt használta, és gyakran nem az úton, hanem a járdán kerékpároztak. A rendőrkapitányság többszöri és az állomásparancsnokság ismételt tiltásai és büntetései ellenére azonban az egész korszakban előfordultak hasonló esetek.⁷⁴ A helyzet 1909-re odáig fajult, hogy a városi közgyűlés is foglalkozott a kérdéssel, és kilátásba helyezték, hogy ha nem történik rövid időn belül változás, akkor a város felsőbb katonai hatóságokhoz fognak fordulni (hogy erre végül sor került-e, sajnos nem tudjuk).⁷⁵

A környékbeli földeken okozott károk, valamint az utcán való kerékpározás okozta rendbontások azonban nem számítottak súlyos konfliktusforrásnak, azokat a városvezetés és a katonai előjáróság megfelelően kezelni tudta. A tisztek által okozott botrányok pedig rendszertelenségük és mindenekelőtt az elintézésük módja miatt nem okoztak komolyabb törést a városvezetés és a katonai parancsnokság, illetve általában véve a tisztikar és a helyi elit kapcsolatában.

⁷⁰ HL II. 74. 82. doboz. Res. 104/1893.

⁷¹ HL II. 74. 81. doboz. Res. 18/1898.

⁷² HL II. 74. 81. doboz. Res. 286/1892; 96. doboz. Köz. 319/1902, 386/1902; 97. doboz. Res. 356/1903; MNL VaML IV. 401. b. 607/1898; V. 173. c. 1898. I. 783., 1900.I. 2889., 1906. I. 1098., 1914. I. 2430.

⁷³ HL II. 74. 88. doboz. Res. 215/1896; 96. doboz. Köz. 440/1902, 593/1902, 623/1902.

⁷⁴ HL 92. doboz. Res. 81/1899; 97. doboz. Res. 270/1903; 102. doboz. Res. 145/1906, 215/1906; MNL VaML V. 173. c. 1904. I. 3547.

⁷⁵ MNL VaML V. 171. a. 1909. február 12. Polgármesteri jelentés.

Az állomásparancsnokság mindig ügyelt arra, hogy a konfliktusokat megfelelően kezelje, a vétkeseket megbüntesse, és a hasonló eseteknek elejét vegye. A polgári lakosság pedig szintén képes volt azokat a maga helyén kezelni.

Összefoglalás

Mikor 1908 szeptemberében I. Ferdinánd bolgár fejedelem, a 11. huszárezred ezredtulajdonosa Szombathelyre látogatott, az egyik helyi lap így írt az alakulat és a város kapcsolatáról:

„Szombathely polgársága mindenkor testvéri szeretettel volt Szombathely katonasága iránt. De különösen és kiválóan szereti huszárezredét, mely évtizedek óta együtt érez és egybeforrt a város polgárságával, melynek tisztikara szeretetreméltóságával szeretettel teljes érzéseket váltott ki a polgárságból. A tisztelet, a szeretet, a barátság és a ragaszkodás kölcsönös és már csak ezért is öröm és ünnep nekünk katonáink örömmünnepe, Bulgária fejedelmének látogatása.”⁷⁶

A katonai tisztikar és a szombathelyi elit közötti kapcsolat a tanulmányban bemutatott néhány aspektusa alapvetően egy harmonikus, kiegyensúlyozott viszonyra utalnak. A tisztikar nemcsak bekapcsolódott a helyi elit mindennapi életébe, de azt saját rendezvényeivel gazdagította, színesítette is. Komoly konfliktusok sem terhelték ezt a kapcsolatot, hiszen azok legtöbbje hétköznapi jellegű volt, az esetlegesen felmerülő nagyobb botrányokat pedig mind a két fél megfelelően tudta kezelni. Mindennek számos oka volt. A szombathelyi társadalom alapvetően nyitott, befogadó mentalitása, a katonaság tudatos törekvése a jó kapcsolatokra, valamint a helyőrség összetétele. A helyben állomásozó alakulatok ugyanis nemcsak helyi kiegészítésűek voltak, vagyis háziezredeiket tudhatta Szombathely a falai között, de a tisztikar (különösen a huszártisztikar) is mind jobban összeforrt a helyi ellittel, és egyre több tiszt került ki a régióból (köztük több Vas vármegyei is).

Beszédes, hogy a konfliktusok között nem merültek fel a nemzeti szempontok. Még az 1903–1906-os rendkívül feszült belpolitikai viszályok idején is, amikor a közös hadsereg kérdése és szelleme a politikai viták homlokterébe került, a huszárezred vagy a gyalogezred soha nem képezte támadás tárgyát. Miközben a közös hadsereget, annak vezetését és szellemét a sajtó nem egy alkalommal komolyan, olykor durva, személyeskedő hangnemben támadta, ilyet a helyőrséggel szemben soha nem engedett meg magának. Ez annak ellenére volt így, hogy az olyan gyűlölt jelképek, mint a „Gotterhalte”, a kétféjű sas vagy a *schwarz-gelb* zászló nemcsak a laktanyákon belül, de valamennyi katonai rendezvényen (bálon, lóversenyeken, jótékonyági programokon, ünnepségeken) jelen voltak – igaz mindig a magyar nemzeti jelképek mellett. Aktuálpolitikai célok érdekében a helyi békés, sőt gyümölcsöző együttélést azonban senki nem akarta megbontani, így a közös hadsereg helyi alakulatainak a városhoz való viszonyát nem befolyásolták a nagypolitikai események, sőt azzal teljesen ellentétes úton haladtak.

⁷⁶ N. N.: Köszöntés. *Vasvármegye*, 20. (1908. szeptember 24.) 219. sz. 1.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XXXII. 23. h. D. Az 1910. évi népszámlálás feldolgozási táblái
- MNL VaML** Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
IV. 401. b. Vas vármegye főispánjának iratai, Általános iratok
IV. 440. Vas vármegyei egyesületek alapszabályai
V. 171. a. Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyvei
V. 173. c. Szombathely város közgyűlési iratai
- HL** Hadtörténelmi Levéltár
TGy. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye
II. 74. K.u.k. 11. Husaren-Regiment
- SMHVM TTO** Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Történettudományi Osztály
HI.73.28.1. A Vasmegyei Kaszinó-Egylet tagjainak névsora. Szombathely, 1896.

Sajtó

Dunántúl
Szombathelyi Újság
Vasvármegye
Vasmegyei Lapok
Vasmegyei Független Hírlap
Vasmegyei Hírlap

Nyomtatott források és szakirodalom

- BAUER**
1934 BAUER Jenő: Éhen Gyula és kora. Szombathely, Faludi Ferenc Irodalmi Társaság, 1934.
- BELUSZKY-GYÓRI**
2005 BELUSZKY Pál – GYÓRI Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.
- BOGNÁR**
2002 BOGNÁR Bulcsú: Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján. In: *Struktúra és városkép*. Szerk.: TÓTH G. Péter. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002. 163–210.
2005 BOGNÁR Bulcsú: A legvagyonosabb szombathelyi polgárok tőkekoncentrációjának változásai a dualizmus időszakában. *Vasi Szemle*, 59. (2005) 2. sz. 213–225.

CZOUCH-SZABÓ-ZSINKA

- 1993 CZOCH Gábor – SZABÓ Gábor – ZSINKA László: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. Egy adatbázis első tanulságai. *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 8. (1993) 4. sz. 113–133.

DANCZER

- 1889 DANCZER Alfons: *A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt*. Budapest, Franklin Társulat, 1889.

DEÁK

- 1993 DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, Gondolat, 1993.

DOROMBY

- 1934 DOROMBY József: *A volt cs. és kir. 83-as és 106-os gyalogezredek története és emlékkönyve*. Budapest, [K. n.], 1934.

Emlékkönyv

- 1920 *Ferdinánd bolgár király nevét viselő 11-es huszárezred háborús emlékkönyve*. Szombathely, Vasvármegye Nyomdavidállalat, 1920.

HAJDU

- 1999 HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, Historia – MTA Történettudományi Intézete, 1999.

KÁRPÁTI

- 1894 KÁRPÁTI Kelemen: *Szombathely – Savaria rend. tanácsú város monográfiája. II. köt.* Szombathely, Bertalanffy József Könyvnyomdája, 1894.

KATONA

- 2009 KATONA Attila: *Metamorphosis Sabariae. Szombathely átváltozása. Életünk*, 47. (2009) 5 sz. 54–65.
- 2015 KATONA Attila: *Huszárrohamok a dualizmus-kori Szombathelyen*. In: *Előadások Vas vármegye történetéről VI.* Szerk.: MAYER László – TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2015. 325–333. (*Archivum Comitatus Castriferrei*, 7.)

KRONENBITTER

- 2005 KRONENBITTER, Günther: *Krieg im Frieden. Die Führung der k. und k. Armee und die Großmachtpolitik Österreichs-Ungarns 1906–1914*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2003.

MELEGA

- 2012 MELEGA Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2012. (*Archivum Comitatus Castriferrei*, 5.)

Népszámlálás

- 1880 *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Szerk.: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, 1882.*
- 1910 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk.: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, 1912.*

SÁGVÁRI

- 2002 SÁGVÁRI György: Clair Vilmos és a párbaj. Előszó. In: Uő.: *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex.* Budapest, Osiris, 2002. 13–84.

SZILÁGYI

- 2017 SZILÁGYI Zsolt: *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939.* Budapest, L'Harmattan, 2017.

TANGL

- 2015 TANGL Balázs: Szombathely – Katonaváros. Katonai létesítmények és katonai alakulatok Szombathelyen a dualizmus korában. *Vasi Szemle*, 69. (2015) 3. sz. 317–334.

TULI

- 2004 TULI Andrea: A zöld színpad. A lóverseny mint a társasági reprezentáció egyik intézménye. *Budapesti Negyed*, 12. (2004) 4. sz. 115–135.

VCEÉ

- 1914 *Vas megyei Casino-Egyesület évkönyve 1914.* Szombathely, [K. n.], 1914.

ZÁVODI

- 2016 ZÁVODI Szilvia: A katonatiszti családok társadalmi megítélése és megbecsülése a XX. század első felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 4. sz. 1055–1078.

ZEHETBAUER

- 1999 ZEHETBAUER, Ernst: *Die „Einjährigen“ in den alten Armee. Das Reserveoffizierssystem Österreich-Ungarns 1868–1914.* Osnabrück, Biblio Verlag, 1999.

ZRÍNYI

- 1926 ZRÍNYI Miklós: A Vas megyei Kaszinó-Egyesület 40 éves története (1886–1926). In: *A Vas megyei Kaszinó-Egyesület évkönyve.* Szerk.: ZRÍNYI Miklós. Szombathely, [K. n.], 1926. 3–15.